

TÜRKİYE'DE DİNÎ AZINLIKLARIN DEĞİŞEN MANZARASI

Nesrin Ünlü

Giriş

Azınlık kavramı, en genel anlamıyla, siyasi bir oluşumun belirli bir parçası olarak varlığını sürdüren ancak dominant topluluktan bir ya da birkaç özellikle ayrılan bir grubun üyelerinin hukuki, siyasi veya toplumsal uyumsuzluklar ve dezavantajlar yaşamaları durumuna işaret eder. Azınlık kavramı üzerine tartışmalar süregelmekte ve kavram evrilmeye devam etmektedir.¹ Azınlık kavramının prototipi, 16.yy'da Protestan Reform'u sonrası Avrupa'da cereyan eden din savaşları neticesinde ortaya çıkmıştır. İlk azınlıklar sayılabilecek bu Protestan ve Katolik dinî gruplar, temsiliyet fikrine dayalı sayıca azınlık ve çoğunluk kategorileri ile ortaya çıkmış olmasalar da, o dönemde Avrupa'da iyice belirginleşmiş olan millî bütünlük oluşturma fikrine tehdit olarak görülmüşlerdir. Uzun süren savaşlar sonunda, 1648'de imzalanan Westphalia Antlaşması ile taraflar kendi topraklarındaki dinî azınlıkları karşılıklı olarak koruyacaklarını taahhüt etmişlerdir.²

Daha belirgin haliyle, azınlık 19. yüzyılda dil,din ve kültür açısından mümkün olduğunca homojen bir toplum hedefleyen ulus-devletlerin gelişimiyle ortaya çıkmış modern bir kavramdır. Ulus olmayan, çoklu yapılar taşıyan örneklerde, mesela Osmanlı İmparatorluğu'nun klasik döneminde azınlıklardan bahsedemeyiz.³ Siyasi meşruiyetini temsiliyetten değil de Al-

1 Samim Akgönül, *Azınlık Türk Bağlamında Azınlık Kavramına Çapraz Bakışlar*, çev. Deniz Törel Esnault (İstanbul: Bgst Yayınları, 2011), 17

2 Bkz. Baskın Oran, *Türkiye'de Azınlıklar, Kavramlar, Teori, Lozan, Mevzuat, İçtihat, Uygulama* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2018), 17-20

3 Samim Akgönül, *Türkiye Rumları Ulus Devlet Çağından Küreselleşme Çağına Bir Azınlığın Yok Oluş Süreci* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2021), 30-32

lah'ın rızasından alan Orta Çağ siyasi liderleri, hakimiyetleri altındaki insanları yönetmekte fakat temsil etmemektedirler. Örneğin, Osmanlı padişahları Müslümanların sayıca azınlıkta olduğu tahmin edilen dönemlerde de, Müslümanların çoğunluk oldukları dönemlerde de yönetim haklarını insanlardan değil, aynı ilahî iradeden almaktadırlar.⁴ Modern toplumlarda ise yönetim şekli siyasî temsiliyet düşüncesine dayanmaktadır; bu temsiliyette sayılar önem kazanmakta, azınlık ve çoğunluk düşüncesi ortaya çıkmaya başlamaktadır. Yine, geleneksel toplumsal düzenler incelendiğinde, ortak kamusal alanların ve okullar, mahkemeler, vakıflar gibi çeşitli kurumların modern toplumlara kıyasla toplumun bütününe aynı şekilde kapsamasının çok daha sınırlı olduğu görülmektedir. Bu çerçevede, sayıca azınlıkta olan gruplar tarih boyunca hep var olsalar da, azınlık ve çoğunluk kavramları günümüzdeki anlamları ile çok-yapılı geleneksel toplumlarda mevcut değildir.

Daha yaygın bir şekilde, azınlık kavramı, I. Dünya Savaşı sonrasında karşımıza çıkmaktadır. Örneğin, Encyclopaedia Britannica'nın 1910-1911 yılları arasında yayınlanan 11. baskısı 'azınlık' maddesi içermezken, I. Dünya Savaşı sonrası baskıları 'azınlık' maddesi için ayrı yer ayırmaya başlamıştır. Yine Oxford İngilizce Sözlüğünde ilk ulusal azınlıklar referanslarına 1918'de rastlanmaktadır.⁵ Devletlerarası hukukta ise "azınlık" ifadesinin kullanıldığı ilk belge Büyük Britanya'nın Yunanistan'a Müslüman azınlığın himayesini istemek için verdiği 13 Şubat 1914 tarihli notadır.⁶ Polonya'nın 1919'da bağımsızlığının İtilaf ve İttifak devletleri tarafından kabul edilmesiyle imzalanan Polonya Antlaşması ile azınlık haklarını korumak için uluslararası hukuk ortaya çıkmaya başlamıştır⁷; 1920'de Milletler Cemiyeti kurulduğunda azınlıkların gözetimini üstlenmiştir. Ulusal azınlıklar hem ulus bütünlüğüne bir tehdit, hem de devlet gücünün tehdit ettiği bir unsur olarak iki yönlü negatif kodlanmıştır. Uluslararası hukukta, bu iki tehdiye de cevap verecek egemen devletin bölünmez bütünlüğü ve azınlıkların varlıklarını devam ettirip korunması ilkelerine dayanan azınlık rejimi ortaya çıkmıştır.⁸

Azınlık, tanımı oldukça tartışmalı bir kavramdır. Literatürde çeşitli tanımlar bulunmaktadır; bunlar kabaca hukukî ve sosyolojik olarak ikiye ayrılarak incelenmektedir.⁹ Yukarıda kısaca değinilen arka plan devletlerin

4 Benjamin Thomas White, *The Emergence of Minorities in the Middle East The Politics of Community in French Mandate Syria* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2011), 28

5 White, *The Emergence of Minorities in the Middle East*, 21

6 Kudret Emiroğlu - Suavi Aydın, *Antropoloji Sözlüğü* (Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 2013), 109

7 Dimitris Kamouzis, "Reciprocity or International Intervention? Greek and Turkish Minority Policy, 1923-1930", *Reciprocity, Greek and Turkish Minorities, Law, Religion and Politic*, ed. Samim Akgönül (İstanbul: İstanbul Bilgi University Press. 2008), 50.

8 Akgönül, *İstanbul Rumları*, 30.

9 Hasan Tunç, "Uluslararası Sözleşmelerde Azınlık Hakları Sorunu ve Türkiye", *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 8 / 2 (Haziran 2004), 5; Oran, *Türkiye'de Azınlıklar*, 26

oluşum sürecinde ve devletlerarası koruma çerçevesinde gelişen daha dar hukuki anlamına işaret etmektedir. Sosyolojik tanımları arasında ise sayıca az grupları azınlık kapsamına alanlar olduğu gibi, dezavantajlı ya da ayrımcılığa uğramış grupları, apartheid dönemi Güney Afrika örneğindeki gibi sayıca çoğunluk olsalar bile azınlık tanımı içine alanlar da vardır.¹⁰ Bu çerçevede, sadece etnik ve dinî azınlıklar değil, kadınlar, evsizler, eşcinseller, yaşlılar, özürlüler ve işçiler de azınlık olarak değerlendirilebilmektedirler.¹¹ Louis Writh’in tanımıyla yaygınlaşan bu genişlemiş kullanım şekli¹², azınlıkların yaşadıkları ulus-devletten bağımsız bir siyasi birlik arzu etmek zorunda olmadıkları düşüncesini arka planda barındırır.¹³ Azınlıklar ulusun ortak kimliği üzerinden siyasi olarak değil karşılaşılan dezavantajlı ve dışlayıcı durumlar üzerinden sosyolojik olarak kavramlaştırılır.

Genişlemiş sosyolojik tanımların bazıları azınlıkların ortak grup olma bilinciyle değil de ortak dezavantajlarla yüzleşme üzerinden tanımlanması gerektiğini düşünürler.¹⁴ Bazı tanımlar ise azınlıkların sadece nesnel dezavantajlar ile sınırlandırılmaması gerektiğini; grup üyeliğinin devamlılık arz ettiğini ve dayanışma içerdiğini belirtirler.¹⁵ Türkiye’deki dinî azınlıkların değişen manzarasını sunan bu bölüm, kendilerini devletin sağladığı resmî din hizmetlerinin ve eğitiminin dışında konumlandırılan grupları dinî azınlıklar olarak ele almaktadır. Bu grupların içerisinde nesilden nesile dinî kimliğini aktaran gruplar olduğu gibi, ateistler ve deistler gibi güçlü bir cemaat bilinci ve dayanışması sergilemeyen din dışı kategoriler de mevcuttur. Bu gruplar azınlık olmanın temel bir şartı olarak çeşitli tanımlarda ortak bir şekilde zikredilen çoğunluktan farklı olma bilincini ve vatandaşlık bağı¹⁶ taşımaktadırlar. Bölümde kullanılan “dinî” ifadesi dine ait anlamında değil, din ile ilgili anlamında kullanılmaktadır; zira, din özgürlüğü tartışmaları ve ilgili uluslararası pratikleri de din için ve dinden özgürlük veçhelerinin ikisini de kapsamaktadır.¹⁷

Türkiye’de din işleri, çoğunluk ve resmî azınlık olarak ayırabileceğimiz iki farklı düzenleyici sistem ile yönetilmektedir. Türkiye’de tek yasal din hizmetleri ve eğitimi çoğunluk olan Sünni Müslümanlar esas alınarak devlet

10 John Stone, “Minorities”, *Encyclopedia of Political Thought*, ed. Paul Barry Clarke and Joe Foweraker (London: Routledge, 2001), 541

11 Gordon Marshall, *The Concise Oxford Dictionary of Sociology* (New York: Oxford University Press, 1994), 334.

12 Hans van Amersfoort, “Minority as a Sociological Concept”, *Ethnic and Racial Studies* 1 / 2 (1978), 218.; Stone, *Encyclopedia of Political Thought*, 541.

13 Barton Meyers, “Minority Group: An Ideological Formulation”, *Social Problems* 32/1 (Oct., 1984), 5-6.

14 White, *The Emergence of Minorities in the Middle East*, 25

15 Amersfoort, *Minority as a Sociological Concept*, 219

16 Oran, *Türkiye’de Azınlıklar*, 27 .

17 Örneğin bkz. Guide on Article 9 of the European Convention on Human Rights, 30 April 2022, 8

tarafından sağlanmaktadır.¹⁸ Türkiye’de hukukî azınlık statüsüne sahip dinî gruplar ise Lozan Antlaşması ile belirlenmiştir; Lozan rejimi bu gruplara birtakım özel haklar tanımıştır. Rumlar, Ermeniler ve Yahudilerden oluşan Lozan azınlıkları dışında da yukarıda bahsedilen kriterlere göre dinî azınlıklar bulunmaktadır. Bu çerçevede bölüm Türkiye’deki başlıca dinî azınlıkları, Lozan’a tabi olan resmî azınlıklar ve Lozan dışı sosyolojik azınlıklar kategorileri ile incelemektedir; ikinci kategori, gayrimüslimler, Aleviler ve din-dışı bireyler olarak alt kategoriler içermektedir. Bölüm, Cumhuriyet tarihi boyunca hukukî azınlık rejimini oluşturan Lozan azınlıklarının yıllar içerisinde giderek azaldığını, buna karşın diğer unsurların, yani Lozan dışı gayri müslimlerin ve resmi din yönetiminin dışında kalan Müslüman grupların ve bireylerin sayılarının ve taleplerinin yıllar içinde arttığını ortaya koymaktadır. Sosyal değişime paralel olarak dinî azınlıklar ile ilgili gündem konuları genişlemiş ve dinî azınlıklar meselesinde bakış açısı, korunma imtiyazlarından insan hakları zeminine kaymıştır.

1. Lozan’a Tabî Azınlıklar

Türkiye, 1923 Lozan Antlaşması çerçevesinde, sadece Ortodoks Rumlar, Gregoryen Ermeniler ve Yahudileri azınlıklar olarak kabul etmiştir; bu gruplar¹⁹ Osmanlı İmparatorluğu’nun geleneksel sisteminde otonom statü verilen milletlerdir.²⁰ Antlaşma azınlıklara hem diğer vatandaşlarla eşitliği sağlayacak negatif haklar hem de grubun farklılığını muhafaza etmesine yardımcı olacak diğer vatandaşlara tanınmayan pozitif haklar vermiştir.²¹ 1926’da kabul edilen Türk Medeni Kanunu için yapılan ön hazırlıkların bir parçası olarak 1925’te azınlıklar ikna edilmiş ve Lozan Antlaşması’nın 42. Maddesinin sağladığı aile hukukunun azınlıkların kendi cemaatlerinin özel komisyonları tarafından düzenlenmesi ayrıcalıklarından feragat etmişlerdir; böylece bütün vatandaşlar için hukukî birlik sağlanmış ve Osmanlı mirası millet sisteminin izleri büyük ölçüde silinmiştir.²² Bunun neticesinde, azınlıklar sadece dinî meselelerde özerk alana sahip görülmüşlerdir.²³

18 Ümit Sakallıoğlu, “Parameters and Strategies of Islam–State Interaction in Republican Turkey”, *International Journal of Middle East Studies* 28 / 2 (1996), 234.

19 Tanzimat sonrası reformlarla, özellikle 1856 Islahat Fermanı sonrası dönemde Osmanlı klasik sistemi değişmiş ve bu üç millet dışındaki diğer bazı gruplar da millet statüsü kazanmıştır. Ancak Tanzimat ile birlikte millet sisteminin kendisinin çözüme başlamaya başladığını da not etmek lazım. Bkz. Ramazan Erhan Güllü, “Lozan Antlaşması Sonrası Türkiye’nin Azınlıklara Yönelik Politikaları”, *Avrasya İncelemeleri Dergisi* VII/2 (2018), 269.

20 Ahmet İçduygu - Ali Soner, “Turkish Minority Rights Regime: Between Difference and Equality”, *Middle Eastern Studies* 42 / 3 (Mayıs 2006), 453.

21 Oran, *Türkiye’de Azınlıklar*, 33.

22 Ayhan Aktar, *Varlık Vergisi ve Türkleştirme Politikaları* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2012), 113

23 Güllü, “Lozan Antlaşması Sonrası Türkiye’nin Azınlıklara Yönelik Politikaları”, 282

1923’ten bu yana azınlıkların maruz kaldığı birtakım olaylar ve ekonomik nedenler göçleri tetiklemiş ve nüfuslarını azaltmıştır. Kronolojik olarak ilk örnek 1923-1930 yıllarında gerçekleşen nüfus mübadelesidir. Geçmiş 1877-78 Osmanlı-Rus savaşına kadar uzanan Müslüman-Hristiyan göç hareketleri²⁴, Lozan’da taraflar arasında imzalanan mübadele anlaşması çerçevesinde Türkiye ve Yunanistan arasında devam etmiştir; araştırmacılar farklı farklı tahminlerde bulunsalar da²⁵, Yunanistan’dan Türkiye’ye 500.000 Müslümanı, Türkiye’den Yunanistan’a 1,5 milyon Rum’u bulan rakamlar zikreden kaynaklar mevcuttur.²⁶ Lozan azınlıkları Cumhuriyet tarihi boyunca sayıca azalmaya devam etmiştir ve hatta yok olma tehdidi ile karşı karşıya kalmışlardır. Bu durum en bariz şekilde, Rum cemaatinde görülmektedir.²⁷

Cumhuriyetin ilk dönemlerinde azınlıkların çifte sadakat taşıdıkları düşüncesi toplumda zaman zaman yaygınlaşmış ve tetikleyici unsurlar meydana çıktığında azınlıklar milli bütünlüğe tehdit olarak algılanmıştır. Bu örneklerden biri 1934 Trakya Olayları olarak bilinen hadiselerdir. 1934’te Mussolini’nin kullandığı İtalya’nın tarihsel hedefleri sloganları ve İtalyanların Ege adalarını silahlandırması üzerine, Türkiye’nin ciddi bir tehdit altında olduğu, Trakya ve Çanakkale Boğazı’nda tedbir alınması gerektiği düşüncesi hükümette hakim olmuştur.²⁸ Bu arka planda, 1934’te Trakya ve Çanakkale’de Avrupa’da yükselen Yahudi karşıtlığından esinlenen kimi gruplar, Yahudi vatandaşları casus olarak görmüşler, bu yerleşim yerlerinden sürmek istemişler, mülklerine saldırmışlar ve onlara karşı boykot çağrıları yapmışlardır.²⁹ Olayların ardından Yahudi vatandaşlar, diğer illere ve yurt dışına göçmeye başlamışlardır. Yahudilerin Filistin’e göç etmesini kolaylaştıracak ilk teşkilatın bu olayların ardından kurulmasına izin verilmiştir. Böylece, Türkiye Yahudileri’nin ilk kez Filistin’e göçme arzusu sergiledikleri görülmüştür. Olayların ardından Trakya Yahudilerinden 300 aile İspanya’ya, yaklaşık 2000 kişi de Filistin’e göç etmiştir. İkinci toplu ve daha büyük göç ise 1948’de İsrail Devleti’nin kurulması sonrasında yaşanmıştır.³⁰ 1948-49 yılında 30.000 Ya-

24 Yücel Bozdağlıoğlu, “Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi ve Sonuçları”, *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi* 180 / 180 (January 2014), 11; Kemal Karpat, *Kısa Türkiye Tarihi 1800-2012* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2021).

25 Örneğin bazı tahminlere göre, 350.000 Müslüman Türk ve 200.000 Ortodoks Rum 1923-1930 yılları arası zorunlu göç ettirilmiştir. 1922 Büyük Taarruz sonrasında da yaklaşık 1.000.000 Rum Yunanistan’a göç etmiştir. Bkz. Bozdağlıoğlu, “Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi ve Sonuçları”, 10-11. Başka bir figür için bkz. Onur Yildirim, “The 1923 Population Exchange, Refugees and National Historiographies in Greece and Turkey”, *East European Quarterly* 40 / 1 (2006), 45.

26 Biray Kolluoğlu, “Excesses of Nationalism: Greco-Turkish Population Exchange”, *Nations and Nationalism* 19/3 (2013), 539

27 Akgönül, *Türkiye Rumları*, 19

28 Aktar, *Varlık Vergisi*, 85

29 Rıfat Bali, “Yeni Bilgiler ve 1934 Trakya Olayları I”, *Tarih ve Toplum* 186/1 (Haziran 1999), 383, Anver Levi, *Türkiye Cumhuriyeti’nde Yahudiler* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2010), 100

30 Rıfat Bali, “Yeni Bilgiler ve 1934 Trakya Olayları II”, *Tarih ve Toplum* 187/1 (Temmuz 1999)

hudi İsrail'e göçmüştür.³¹ Aslında Türkçülüğün öncüsü sayılan Ziya Gökalp'in 'kültürel mefkure, sosyal dayanışma ve milli birlik' kavramları ile inşa ettiği Türk milliyetçiliğinde, Moiz Kohen (Tekin Alp) ve Avram Galante gibi Yahudi aydınlar fikir üretmekten çekinmemişlerdir; zira Gökalp'in milliyetçiliği ırka değil üst kültüre dayanmaktadır. Ancak, 1920'lerin ortalarından itibaren kavrama etnik vurgular yapanların sayıları artmaya başlamıştır ve Trakya Olayları gibi birtakım olumsuz tecrübeler, azınlıkların 'vatandaşlık bağıyla' 'Türk' olma hissiyatlarını zedelemiştir.³²

Azınlıkların kolektif hafızasında silinmeyen izler bırakan bir diğer tecrübe de 1942 Varlık Vergisi uygulaması olmuştur. Türkiye II. Dünya Savaşı'na girmese de, savaş riski için tedbirler almak zorunda kalmış ve olağanüstü yasalar uygulamaya koymuştur; bunlardan birisi de Varlık Vergisi Kanunu'dur.³³ Yüksek gelir ve servet sahibi kişilerden bir defaya mahsus alınması tasarlanan verginin uygulamasında, mükellefler dinî kökenlerine göre kategorilendirilmiştir ve gayrimüslimlerden çok daha fazla oranlarda vergi toplanmıştır.³⁴ Tahsilatın ilk günlerinde varlık vergisi ile ilgili gazete yazıları "muhtekir, istifçi, spekülör, harp zengini, karaborsacı" gibi genel vurgular içerirken dinî ve etnik bir vurgu içermemektedir. Tahsilatın ilerleyen aşamalarında ise azınlık karşıtı yazıların yoğunluk kazanması dikkat çekmektedir.³⁵ Osmanlı döneminde, 18. yy'ın ortalarından I. Dünya Savaşı'na kadar uzanan yıllar boyunca Avrupalılara verilen kapitülasyonların aşırı ayrıcalıklarından işbirliği ile istifade ederek zenginleşen bir mirasa sahip gayrimüslim sermayedarların³⁶ Müslüman sermayedarlara oranla servet sahibi kesimin büyük çoğunluğunu oluşturdukları, Müslüman sermayedarlarının sayısının ise oldukça az olduğu ve bu bağlamda gayrimüslimlerden daha fazla varlık vergisi alınmasının normal olduğu ifade edilmektedir.³⁷ Bu bir açıdan doğrudur, ancak İstanbul defterdarı Faik Ökte hatıralarında, yan yana dükkanlarda aynı şartlarda olan gayrimüslim ve Müslüman vatandaşa uyguladıkları verginin ölçüsüz bir şekilde farklı olduğunu aktarmaktadır.³⁸ Vergi gayrimüslimlere daha ağır bir şekilde uygulanmıştır ve mükelleflerin her biri için vergi miktarını belirlemede serbest olan komisyonların keyfi

31 Aktar, *Varlık Vergisi*, 207

32 Levi, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Yahudiler*, 101, Aktar, *Varlık Vergisi*, 62-63.

33 İbrahim Mert Öztürk, "İkinci Dünya Savaşı Türkiye'sinde olağanüstü ekonomik kararlar: Milli Korunma Kanunu ve Varlık Vergisi", *Tarih Araştırmaları Dergisi* 32 / 54 (October 2013), 138

34 Öztürk, 145; Kerem Karabulut, 11 Teşrinisani 1942 Tarihli Varlık Vergisi'ne Bir Bakış, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 11/27 (2010), 327-331.

35 Aktar, *Varlık Vergisi*, 187

36 Edward C. Clark, "The Turkish Varlık Vergisi Reconsidered", *Middle Eastern Studies* 8/2 (May, 1972), 206

37 Karabulut, "11 Teşrinisani 1942 Tarihli Varlık Vergisi'ne Bir Bakış", 333

38 Ökte, *Varlık Vergisi Faciası*, s. 15, Nebioğlu Yayınevi, İstanbul

uygulamaları engellenememiştir.³⁹ İlgili kanuna göre, vergi 15 gün içinde ödenecek ve ödemeyenlerin malları haczedilecektir, buna rağmen tarh edilen miktarı karşılayamayanlar, borçları karşılığında bedenen çalıştırılacaklardır.⁴⁰ Bu sebeple, çok sayıda gayrimüslim, kısa sürede gayrimenkullerini ucuza satmak zorunda kalmış ve birçok gayrimüslimin iş hayatı sona ermiştir. Bu gayrimenkullerin büyük çoğunluğu fırsatı kaçırmayan sermaye sahibi Müslümanların eline geçmiştir. Sonuç olarak vergi uygulaması neticesinde hedeflenen enflasyon düşüşü gerçekleşmemiş ancak sermaye dağılımında köklü bir değişiklik olmuştur.⁴¹ Uygulamanın azınlıklar üzerinde maddi etkileri büyüktür, ancak asıl etkisi psikolojik olmuştur, devlete güven duygusu sarsılmıştır. Bu sebeple, azınlıklardan Avrupa ülkelerine, Amerika’ya ve Filistin topraklarına göçler olmuştur.

Tek partili dönemde kendilerini ifade etme alanları oldukça sınırlı olan, kamuda ve özel sektörde iş bulması zorlaştırılan azınlıklar için, çok partili rejimin başlaması ile daha rahat bir dönem başlamıştır.⁴² İstanbul seçmeninin yaklaşık üçte birini azınlıklar oluşturmaktaydı. İstanbul’un Türkiye’deki güç dengeleri açısından önemi dikkate alındığında, azınlık seçmenin büyük bir etkiye sahip olduğu görülmektedir. CHP dahil siyasi partiler azınlıklar lehine söylemler geliştirmeye başlamışlar, hatta Demokrat Parti Varlık Vergisi zararlarınının tazmin edileceği ve sorumlularının cezalandırılacağı sözü vermiştir. 1946 seçimleri ile Demokrat Parti’den 2 azınlık milletvekili, 1950 ve 1954 seçimlerinde ise yine Demokrat Parti’den 4 azınlık milletvekili meclise girmiştir. Bu dönemde, okullar ve cemaat kurumları ile ilgili birçok talep karşılanmıştır.⁴³

Ancak, 1955’te Kıbrıs’ta yaşanan Türk-Rum çatışmalarının etkileri Türkiye’de de hissedilmeye başlamıştır ve Rum azınlığa yönelik olumsuz gazete yazıları çoğalmıştır. Patrik Athenagoras’ın açıkça Türkiye’yi desteklemeyip tarafsız kalması şiddetli bir şekilde eleştirilmiştir; yine Rum cemaatine ait basınının Türkiye’yi desteklememesi de aynı sertlikte eleştirilmiştir. 5 Eylül’de Selanik’te Atatürk’ün doğduğu eve bomba atıldığıнын radyo ve gazetelerle 6 Eylül’de halka yayılması, tarihe 6-7 Eylül olayları olarak geçen hadiseleri tetiklemiştir.⁴⁴ İstanbul ve İzmir’de gayrimüslimlerin evleri, iş yerleri, mezarlıkları ve mabetleri saldırıya uğramıştır. 4.214 ev, 1.004 işyeri, 73 kili-

39 Aktar, *Varlık Vergisi*, 183-4

40 Öztürk, “İkinci Dünya Savaşı Türkiye’sinde olağanüstü ekonomik kararlar: Milli Korunma Kanunu ve Varlık Vergisi”, 147

41 Akgönül, *İstanbul Rumları*, 142-145

42 Uğur Serçe, *Türkiye’de Çok Partili Hayata Geçiş Döneminde Azınlık Politikaları* (Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, YL Tezi, 2008), s. 1-13

43 Dilek Güven, *Cumhuriyet Dönemi Azınlık Politikaları ve Stratejileri Bağlamında 6-7 Eylül Olayları* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2005), 130-144

44 Demir, Şerif. “Adnan Menderes ve 6/7 Eylül Olayları.” *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları* 12 (2012): 37-63, S. 43

se, 1 sinagog, 2 manastır, 26 okulun aralarında bulunduğu 5317 tesis saldırıya maruz kalmıştır.⁴⁵ Sadece Rumlar değil, bütün gayrimüslimler olaylardan etkilenmiştir. Olaylar sonrası hükümet mağdurlara tazminat sözü verse de, güven duygusu zedelenmiş ve Türkiye’den ayrılmak isteyen azınlıkların sayısı artmıştır. Patrikhanenin çabalarıyla, 6-7 Eylül olaylarının hemen ardından Rumlar toplu olarak göç etmemiş olsalar da⁴⁶, 1964 Kararnamesi sonrası yaklaşık 12.000 Yunan vatandaşı Rum’un sınır dışı edilmesi ile azınlık Rumların toplu göçleri de başlamıştır.⁴⁷ Bu tarihe kadar en büyük dinî azınlık olan Rumların nüfusu zamanla en küçük dinî gruplardan biri haline gelmiştir.

Resmî nüfus sayımlarına göre, azınlıkların nüfus değişikliklerini 1927’den 1965’e kadar takip etmek mümkündür; 1965’ten sonra din soruları nüfus sayımlarından kaldırılmıştır.⁴⁸ 1927’de gayrimüslimlerin oranı %2.8 iken, 1965’te bu oran % 0.8 düşmüştür. 1965’ten sonra ise Türkiye nüfusun %99’undan fazlasının Müslüman olduğu tahmin edilmektedir.⁴⁹ Günümüzde ise cemaatlerin kendi ifadelerine göre, 90 bin Ermeni, 12-16 bin Yahudi ve 2500 Rum bulunduğu ifade edilmektedir; bunların çok büyük çoğunluğu İstanbul’da yaşamaktadır.⁵⁰

2. Lozan Dışı Sosyolojik Dîni Azınlıklar

2.1. Lozan’a Tabî Olmayan Gayrimüslim Azınlıklar

Türkiye’de küçük gruplar halinde bir çok dinî azınlık bulunmaktadır. Bunların Türkiye vatandaşları üyeleri üzerinden düşündüğümüzde, Süryaniler, Protestanlar ve Bahailer ileri çıkmaktadır. Geleneksel Osmanlı millet sisteminde Ermeni milletine dahil edilen, Mezopotamya bölgesinin kadim bir halkı olan Süryaniler, çeşitli Hristiyan mezheplerine tabîdirler.⁵¹ Kadîm bir dinî grup olmaları açısından, diğer Lozan dışı gayrimüslimlerden ayrılmaktadırlar. Lozan bağlamında azınlık kabul edilmedikleri için, vakıflar ve zorunlu din eğitimi gibi konularda çeşitli zorluklarla karşılaşmışlardır. Cumhuriyet tarihi boyunca Süryani nüfusunda da azalma olmuş, nüfusun büyük kısmı İstanbul’da toplanmıştır. 6-7 Eylül olaylarının yarattığı travma, 1960 darbesi sonrası siyasi atmosfer ve ekonomik sıkıntılar sebebiyle 1960’lardan

45 Güven, Cumhuriyet Dönemi Azınlık Politikaları ve Stratejileri Bağlamında 6-7 Eylül Olayları, 44.

46 Akgönül, *İstanbul Rumları*, 221-3

47 Eylül Altan Özel, *Türk Yunan İlişkilerinde 1964 Krizi ve Yunan Vatandaşlarının Sınır Dışı Edilmeleri* (Yıldız Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, YL Tezi, 2019), 49

48 Fuat Dünder, *Türkiye’de Nüfus Sayımlarında Azınlıklar* (İstanbul: Çiviyazıları, 2000), 55.

49 Fuat Dünder, *Türkiye’de Nüfus Sayımlarında Azınlıklar*, 138

50 Turkey 2021 International Religious Freedom Report, the US Department of State.

51 Murat Bardakçı vd., *Religious Minorities in Turkey, Alevi, Armenians, and Syrians and the Struggle to Desecuritize Religious Freedom* (London: Palgrave Macmillan, 2017), 169-170.

sonra Avrupa’ya toplu Süryani göçleri gerçekleşmiştir. Günümüzde, tahminlere göre Mardin ve çevresinde 2500, İstanbul’da ise 10.000 civarında Süryani yaşamaktadır.⁵²

19. yy’da American Board of Commissioners for Foreign Missions faaliyetleri ile oluşan Protestan gruplar, 1927’de İstanbul’da 4.421 olmak üzere toplamda 6658 kişidir.⁵³ Günümüz Türkiye’sinde, bazı tahminlere göre 7.000-10.000 arasında Protestan bulunmaktadır.⁵⁴ Türkiye’deki Protestanların büyük çoğunluğu 2009’da bir çatı dernek olarak Protestan Kiliseler Derneği’ni kurmuşlardır. Dernek her yıl Hak İhlalleri İzleme Raporu yayınlamaktadır.⁵⁵ Derneğin 2021 raporuna göre, Türkiye Protestan toplumu, İstanbul, İzmir ve Ankara’da yoğunlaşan irili ufaklı 186 kilise veya topluluktan oluşmaktadır. 13 vakıf, 20 vakıf temsilciliği, 33 kilise derneği ve bu derneklere bağlı 53 temsilcilik olmak üzere 119 Protestan topluluğunun bir tüzel kişiliği bulunmaktadır.⁵⁶ Dernek, 2013 yılı için 1 vakıf, 25 kilise derneği ve bunlara bağlı 7 temsilcilik rapor etmektedir.⁵⁷ Bu çerçevede, tüzel kişiliğe sahip oluşumlar açısından, Protestan toplumunun bir büyüme kaydettiği söylenebilir.

19.yy’da ortaya çıkan Bahailik dininin kurucusu Bahauallah 1863’ten 1868’e kadar Osmanlı’nın Türkiye topraklarında sürgünde yaşamış ve ikinci vatani olarak gördüğü Türkiye’ye karşı muhabbetlerini ve ileriye dönük umutlarını dile getirmiştir.⁵⁸ Bahauallah’ın sürgün yıllarından kalan birkaç Bahai ailesi olsa da, Cumhuriyet döneminde asıl Bahai gruplar İran’dan gelen göçlerle oluşmuştur.⁵⁹ İlk Bahai Mahalli Mahfili 1951’de kurulmuştur.⁶⁰ 1953-1963 arası “10 Yıllık Cihat” programı çerçevesinde, 12 Mahalli Mahfil ve 1959’da Bahai Milli Mahfili kurulmuştur. Takip eden yıllarda, yerel mahfiller 50’ye yükselmiştir.⁶¹ Günümüzde Türkiye’de yaklaşık 10.000 Bahai olduğu tahmin edilmektedir.⁶²

52 Ramazan Turgut, “Bir Halkın Göç Hikâyesi: Süryanilerin XX. yüzyılda Türkiye’den Avrupa’ya Göç Süreci”, *Mukaddime* 7/2 (2016), 276 -281

53 Numan Malkoç, *Türkiye’de Protestanlık ve Protestan Kiliseleri* (İstanbul: Yalın Yayıncılık, 2011), 86.

54 2021 Turkey International Religious Freedom Report, the US Department of State.

55 Protestan Kiliseler Derneği, “Biz Kimiz & Derneğimizin Amacı”, Erişim 20 Eylül 2022.

56 Protestan Kiliseler Derneği, “2021 Hak İhlalleri İzleme Raporu”, 18. 03. 2022. Erişim Tarihi 20. Eylül 2022.

57 Protestan Kiliseleri Derneği, *Kilise Dernekleri Rehberi* (İstanbul: Anadolu Ofset, 2013) Erişim Tarihi 20 Eylül 2022. <http://www.protestankiliseler.org/?p=725>

58 Yasin İpek, “Yeni Bir Dinî Hareket Olan Bahailikte Tebliğ Anlayışı ve Türkiye’de Bahailer”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 11/59 (Ekim 2018), 1334

59 John Walbridge, *Essays and Notes on Babi and Baha’i History*, (Michigan: The H-Bahai Digital Library, Michigan State University, 2002), 137; Yasin İpek, *İran ve Osmanlı Coğrafyasında Gelişen Bir Dini Gelenek Olarak Babîlik Bahailik ve Günümüz Türkiye’sindeki Faaliyetleri* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018), 271

60 Türkiye Bahai Toplumu, “Günümüz Türkiye Bahai Toplumu”, Erişim Tarihi, 15 Eylül 2022

61 Walbridge, *Essays and Notes on Babi and Baha’i History*, 139.

62 Turkey 2021 International Religious Freedom Report, the US Department of State.

2.2. Bir Müslüman Azınlık: Aleviler

Türkiye’de resmî din yönetiminin dışında kalan Caferiler, Nusayriler gibi gruplar da olmakla birlikte, Müslüman azınlıkların başat örneği Alevilerdir. Nüfusun dinlere göre durumunun belirlendiği 1927-1965 yılları arasındaki nüfus sayımlarında, Alevilik gibi İslam dairesinde kabul edilen oluşumlar ayrıca yer almamıştır; zira nüfus sayımlarının hedeflerinden birisi de ulus devleti güçlendirmek için toplumun homojen yapısını ispat etmek ve öne çıkarmak olmuştur.⁶³ Alevi nüfusunun ne kadar olduğu konusunda farklı görüşler vardır. Geleneksel Alevilik soya dayandığı için, Alevilik dairesi içinde sayılmanın inanç referansları veya soy bağları ile mi olduğu belirsizdir. Resmi verilerin olmamasının yanı sıra, bu belirsizlik de dinî nüfus olarak Alevileri tahmin etmeyi zorlaştırmaktadır. Konda Araştırma ve Danışmanlık şirketinin 2021 tahminlerine göre, inançlı Aleviler Türkiye toplumunun yaklaşık %4 veya %5’ini oluşturmaktadır.⁶⁴ TESEV için 2000 ve 2006’da yapılan iki araştırmada, Alevilerin nüfusunun Türkiye nüfusunun %6 ile %10’u arasında olabileceği tahmin edilmiştir.⁶⁵ Alevi liderlere göre ise sayılar çok daha büyüktür, Türkiye toplam nüfusunun en az %20-25’ine tekabül etmektedir.⁶⁶

1925’te 677 sayılı Tekke ve Zâviyelerle Türbelerin Seddine ve Türbedarlıklarla Birtakım Unvanların Men ve İlgasına Dair Kanun, Alevi-Bektaşî kurumlarını da kapatmıştır; babalık, dedelik ve çelebilik gibi ünvanlarının kullanılmasını yasaklamıştır. Bu sebeple, Alevi faaliyetleri için evler kullanılmaya başlanmış; ancak Aleviler bazı Sünni grupların aksine gayri-resmî dinî müesseseler oluşturma uğraşına girmemişlerdir.⁶⁷ Osmanlılar döneminde gayrimeşru sayılan Alevilik, Cumhuriyet ile bir nevi resmî İslam dairesine kabul edilmiş, ancak cemaatleşmesi yasaklanmıştır. Alevilerin çoğunluğu Cumhuriyet’in laiklik ilkesini desteklemişlerdir; bazı Alevi bölgeler isyan etmiş ve sertçe bastırılmış olsalar da, Aleviler genel olarak devlet ile Alevilik üzerinden problem yaşamamıştır. Cumhuriyetin ilk yıllarında yöneticiler de, zaman zaman Aleviliğin ulus-devletle uyumlu yönlerini seçerek ön plana çıkarmışlardır; ancak, hizipçilik korkusu ve devletin bütünlüğünü koruma endişesiyle, Alevilere de belli bir siyasi kuşku ile yaklaşmışlardır.⁶⁸

63 Dündar, *Türkiye’de Nüfus Sayımlarında Azınlıklar*, 63; Alanur Çavlin-Aytül Tamer Torun, “Tek Parti Dönemi Nüfus Sayımlarını Ermeni, Rum ve Yahudi Cemaatlerinin Gazetelerinden İzlemek”, *Kebikeç İnsan Bilimleri İçin Kaynak Araştırmaları Dergisi* 50,/50 (2020), 15.

64 <https://interaktif.konda.com.tr/turkiye-100-kisi-olsaydi>

65 Mehmet Ali Büyükkara, *Mezhep Araştırmaları Dergisi*, VI/2 (Güz 2013), ss. 321-354. 343

66 Reha Çamuroğlu, “Alevi Revivalism in Turkey,” *Alevi Identity, Cultural, Religious And Social Perspectives*, ed. Tord Olsson vd. (Taylor and Francis e-Library, 2005), 99; 2021Turkey International Religious Freedom Report, the US Department of State

67 Cemil Hakyemez, “Tekke ve Zaviyeler Kanunu çerçevesinde Alevilik-Bektaşîlik”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/25 (2014),1 67.

68 Elise Massicard, *Türkiye’den Avrupa’ya Alevi Hareketinin Siyasallaşması*, çev. Ali Berktaş (İstanbul: İletişim Yayınları, 2007), 43-48

Türkiye genelinde, II. Dünya Savaşı sonrasında başlayan modernleşme süreçleri ile toprağa dayalı işlerden, sanayi ve hizmet sektörlerine geçişler başlamıştır. Bu çerçevede, 1950’lerden sonra köyden kente yoğun göçler gerçekleşmiştir. Cumhuriyetin ilk yıllarından 1950’ye kadar Türkiye’de kırsal nüfus oranı yaklaşık %76 iken, 1985’de ilk defa kent nüfusu kırsal nüfusu geçmiştir.⁶⁹ 2021’de ise belde ve köylerde yaşayanların toplam nüfusa oranı % 6.8’dir.⁷⁰ 1950’lere kadar Aleviliği, kırsalda geleneksel formlarıyla pratik etmeye devam eden Aleviler, bu tarihlerden sonra kentlere göç etmeye başlamışlardır. Bazı araştırmacıların tahminlerine göre, bu yıllarda Alevilerdeki göç oranı Türkiye ortalamasından çok daha yüksektir.⁷¹ Kentteki yeni yaşam, Alevilerin toplumun geri kalanıyla ve kamusal alanla daha yoğun bir şekilde temas etmelerini gerektirmiştir. Sözlü ve gizli aktarımla devam edegelen Alevilik, şehir tecrübesinde zamanla kamusal bir görünürlük kazanmış ve yazılı kültür geliştirmeye başlamıştır.⁷²

Çok partili siyasi atmosferin ve şehir tecrübesinin ilk yıllarında, Alevilerin tanınma ve Sünnilerin camileri gibi kendi cemaat alanları için talepleri baş göstermeye başlamıştır. Ancak, şehirleşme etkilerinin daha belirgin hissedilmeye başlandığı ve siyasi atmosferde seküler ve sol tonların yoğunlaştığı 60’larda, şehirli Alevi liderler de daha ağırlıklı olarak seküler ve sol eğilimler sergilemişlerdir. 27 Mayıs 1960 darbesi sonrasında, Aleviliğin otantik Türklüğü koruduğu düşüncesi yeniden öne çıkmaya başlamıştır.⁷³ Diyanet İşleri bünyesinde bütün mezhepleri içeren bir mezhepler bürosu kurulması meclis gündemine gelmiş, ancak tasarı yasalasamamıştır. Bu süreçte, Diyanet’in yapısındaki değişikliğe şiddetli bir muhalefet sergileyen sağ basın ile Aleviler arasında çekişmeler cereyan etmiştir. Yaşananlara tepki koymak için, Ankara’da yaklaşık 50 Alevi öğrenci bir bildiri yayınlamıştır. İlk Alevi dernekleri bu tecrübeden sonra kurulmaya başlamıştır.⁷⁴

60’larda 70’lerde çoğunlukla sol hareket içinde yer alan şehirli Aleviler, dinî ilgilerini kaybetmişlerdir. 1980 darbesinin getirdiği siyasi atmosferde sol oluşumlar etkilerini yitirmeye başlayınca, 80’lerde Aleviliği bir inanç olarak olmasa da bir kimlik olarak yeniden keşfetmeye yönelmişlerdir.⁷⁵ Kırsalda gelişen

69 Murat Yılmaz, “Türkiye’de Kırsal Nüfusun Değişimi Ve İllere Göre Dağılımı (1980-2012)”, *Doğu Coğrafya Dergisi* 20/33, 164.

70 TÜİK, “Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi Sonuçları, 2021”, Erişim Tarihi, 10 Eylül 2022.

71 Şehriban Şahin, “The Rise of Alevism as a Public Religion”, *Current Sociology*, 53/3 (Mayıs 2005), 471

72 Şahin, “The Rise of Alevism as a Public Religion”

73 Murat Küçük, “Mezhepten Millete: Aleviler ve Türk Milliyetçiliği”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Milliyetçilik*, c. 4, ed. Tanıl Bora (İstanbul: İletişim Yayınları, 2008), 905.

74 Elise Massicard, Türkiye’den Avrupa’ya Alevi Hareketinin Siyasallaşması, çev. Ali Berktaş (İstanbul: İletişim Yayınları, 2007), 55.

75 Rıza Yıldırım, “Geleneksel Alevilikten Modern Aleviliğe: Tarihsel Bir Dönüşümün Ana Eksenleri”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi* 0/62 (2012), 135-162. Reha Çamuroğlu, “Some Notes on the Contemporary Process of Restructuring Alevilik in Turkey”, *Syncretistic Religious Communities in the Near East*, K. Kehl-Bodrogi vd. (Leiden: E. J. Brill. 1998), 25-26.

ve varlığını Cumhuriyet'in kurulmasından sonra da uzun yıllar aynı şekilde devam ettiren geleneksel Alevilik, şehirli Aleviler için giderek daha fazla hissedilen Sünni dindarlaşmaya karşı bir kimlik mücadelesi olarak yeniden yorumlanmıştır. Rıza Yıldırım, 80'lerden sonra gelişen bu Aleviliğin, modern bir Alevilik olduğunun ve geleneksel Alevilikle kıyaslandığında çeşitli kopuşlar içerdiğinin altını çizmektedir. Bu bağlamda, şehirdeki Alevilik tecrübesinde, bir nevi dindarlaşma ve sekülerleşmenin aynı anda gerçekleştiğini ifade etmektedir.⁷⁶

Bu dönemlerde, kimlik mücadelesi için siyasal hedefleri ağırlıklı bir örgütlenme şekli olan dernekleşme, dinî taleplerden ziyade Sünni hegemonyaya karşı endişelerinde seküler tonlar içeriyordu. 1990'lara gelindiğinde ise dinsel vurgular ağırlık kazanmaya başlamıştır. Bu süreçte, cemevleri kurulmaya başlanmış, cemevleri Alevi toplumu için birincil kurum haline gelmiştir.⁷⁷ Böylece, Alevi toplumunun dinî veçhesi tekrar öne çıkmıştır.

Alevilik, yüzyıllar boyunca sözlü gelenek yapısında senkretik özelliğini koruyabilmiştir. Şehir şartları ve yazılı kültür, Aleviliği tanımlama meselesini ortaya çıkarmıştır.⁷⁸ Modern Aleviliğin asıl odak noktası Sünni asimilasyonuna direnmek olduğu için, düşünsel ve inançsal açıdan Sünni karşıtlığı birleştirici unsur olarak öne çıkarılmıştır. Bu bağlamda, Aleviliğin ne olmadığı nettir, ama ne olduğu konusunda tartışma devam etmektedir. Alevilik nedir sorusuna Aleviler farklı cevaplar vermektedir.⁷⁹

Aleviler 1990'ların sonlarında eşit haklar elde etmek için yasal aktivizm geliştirmişler, uluslararası platformlarda da hak taleplerini yinelemişlerdir.⁸⁰ Bu bağlamda, en temel platform Avrupa Birliği kurumları olmuştur. Türkiye Avrupa Birliği'ne 1987'de üyelik başvurusunda bulunmuş ve 1999'da adaylığa kabul edilmiştir. Avrupa Komisyonu, aday ülkeler için 1998'den itibaren her yıl Kopenhag kriterleri baz alınarak ilerleme raporu hazırlamaktadır.⁸¹ İlk raporun din özgürlüğü ile ilgili kısmı, tanınmamış azınlıkların resmî Lozan azınlıkları gibi dinlerini yaşamak için yeterli haklardan istifade edemediklerini ifade eder, bu bağlamda Süryani ve Alevileri örnek verir. Alevilerin taleplerine paralel olarak Türkiye'deki zorunlu din eğitime ve devletin sadece Sünni din görevlilerinin maaşlarını ödediğine dikkat çeker.⁸² İlerleyen yıllardaki raporlarda da Alevilerin talepleri yer almaktadır.

76 Yıldırım, "Geleneksel Alevilikten Modern Aleviliğe: Tarihsel Bir Dönüşümün Ana Eksenleri", 142-143
77 Rıza Yıldırım, "Türkiye'nin Demokratikleşmesi ve Alevi Talepleri Tespit ve Öneri Raporu Cemevi Neyi Temsil Ediyor", *Liberal Düşünce* 19/73 (Bahar - Yaz 2014), 15.

78 Çamuroğlu, "Some Notes on the Contemporary Process of Restructuring Alevilik in Turkey", 28

79 Yıldırım, "Geleneksel Alevilikten Modern Aleviliğe: Tarihsel Bir Dönüşümün Ana Eksenleri", 144, 145
80 Élie Massicard, "Variations in the Judicialisation of the Alevi Issue. From Turkey to Europe", *Revue française de science politique* 64/ 4 (2014) 711-733.

81 AB Başkanlığı, "Avrupa Komisyonu Tarafından Hazırlanan Türkiye Raporları", Erişim Tarihi 5 Ağustos 2022.

82 Türkiye'nin Katılım Yönünde İlerlemesi Üzerine Komisyon'un 1998 Düzenli Raporu

2.3. Din-Dışı Bireyler

Diğer dinî azınlıklarda olduğu gibi, din-dışı dinî azınlıklar da Türkiye toplumu için hassas bir tartışma konusudur; din-dışı bireylerin artması ya da azalması muhafazakar ve sekülerist kamplaşmasında taraflar için siyasi söylemlere dönüşebilecek bir meseledir. 2017-2018 yıllarında deizm konusunun Türkiye’de bir gündem oluşturduğu görülmektedir. 2017 yılında Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi’nde “XXII. Kelâm Koordinasyon Toplantısı ve Uluslararası Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm Sempozyumu” gerçekleşmiştir. Sempozyumda bazı bildirimler, gençlerin protest bir hareket olarak deizme yönlendiğini, refah seviyesinin artmasıyla gençlerin duyarlılığını yitirdiği, şeriatın güncellenmesi gereken geleneksel yorumlarının deizme ittiği gibi düşünceler dile getirmiştir.⁸³ 2017’de Diyanet Dergisi “Deizm, Ateizm, Nihilizm Kıskaçında İnsanlık” isimli bir özel sayı yayınlamış; sayıda bu üç düşünceye yönelen sebepler ve bunların eleştirilerini ele alan makaleler yer almıştır.⁸⁴ Yine 2017’de MAK Danışmanlık Şirketi “Türkiye’de Toplumun Dine ve Dini Değerlere Bakışı” isimli bir anket yayınlamış, anketteki 30 büyükşehir, 23 il ve 154 ilçeden 5400 katılımcının %6’sı, “Allah’ın varlığına, birliğine bizi yaratıp yaşattığına inanıyor musunuz?” sorusuna “Evet, Allah’ın sadece varlığına bizi yarattığına inanıyorum ama her şeye karıştığını karışacağını düşünmüyorum”, %4’ü “Hayır, Allah’a inanmıyorum”, % 4’ü ise “Kararsız” seçeneğini seçmiştir.⁸⁵ Ayrıca, İKDAM Eğitim Derneği ve Uluslararası Öncü Eğitimciler Derneği tarafından Konya’da “Gençlik ve İnanç” isimli bir çalıştay yapılmış ve sonucu kamuoyu ile paylaşılmıştır. Paylaşım medyanın ilgisini çekmiş ve hararetli bir tartışmanın ateşini fitillemiştir. Deizmin yaygınlaştığı iddiasının bir propaganda aracı olduğunu dile getiren Diyanet İşleri Ali Erbaş, konuyla ilgili olarak “Bizim milletimizin hiçbir ferdi böyle sapık, batıl bir anlayışa asla prim vermez. Milletimize, gençlerimize kimse iftira atmasın. Benim bu tanımımın sonra hiçbir gencimizin ve insanımızın sapık ve batıl felsefi bir düşüncenin peşinden gidecek kadar buna itibar edeceğini zannetmiyorum.” şeklinde bir açıklama yapmıştır.⁸⁶ İKDAM ise paylaşılan sonuçtaki ifadelerin bağlamından koparıldığını ve imam-hatipler aleyhine çarpıtıldığını belirten bir açıklama yayınlamıştır.⁸⁷

83 Zeynep Şeker, “Uluslararası Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm Sempozyumu”, *Kelam Araştırma Dergisi* 15/2 (2017), 531-537.

84 *Diyanet Aylık Dergi*, “Deizm, Ateizm, Nihilizm Kıskaçında İnsanlık”, sayı: 320, Ağustos 2017.

85 Türkiye’de Toplumun Dine ve Dinî Değerlere Bakışı, MAK Danışmanlık, 2- 4.

86 Diyanet İşleri Başkanı Erbaş’tan “Deizm” Açıklaması, Nisan 12, 2018, *Hürriyet*. <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/diyanet-isleri-baskani-erbastan-deizm-aciklamasi-40803317>

87 <https://www.ikdam.org/zorunlu-bir-aciklama/>

Çeşitli anketler ve saha çalışmaları Türkiye’de dinden kopuşun arttığına işaret etmektedir.⁸⁸ Konda’nın 36 il, 291 ilçe, 951 mahallede toplam 5793 kişiyle yüz yüze görüşerek gerçekleştirdiği 2018 Toplumsal Cinsiyet Hayat Tarzları isimli araştırmasında, ait hissedilen din sorusuna erkek katılımcıların %84’ü ve kadınların %87’si Sünni Müslüman, erkeklerin %5’i ve kadınların %5’i Alevi, erkeklerin %4’ü ve kadınların %1 ‘dinî inancı yok’ şeklinde cevap vermiştir.⁸⁹ ‘Dindarlık açısından kendinizi nasıl tarif edersiniz?’ sorusuna ise erkeklerin %6 ateist ve inançsız, kadınların ise %3’ü ateist ve inançsız cevaplarını vermiştir. Dindarlık sorusuna 2008 katılımcılarının erkeklerde %2, kadınlarda %1 ateist veya inançsız cevabı vermiştir.⁹⁰ 2021 anketinde ise dinî aidiyeti olmadığını söyleyen katılımcılar bütün katılımcıların %6’sına denk gelmektedir.⁹¹ Benzer şekilde, çeşitli anketlere ve saha çalışmalarına dayanarak, toplumun bir kısmının fark edilebilir biçimde sekülerleştiğini iddia eden çalışmalar bulunmaktadır.⁹² World Values Survey 2018 verilerine göre ise, katılımcıların %94.5’i Allah’a inandığını söylemekteyken, ateistlerin oranı %1’e karşılık gelmektedir⁹³; anketin 2011 verilerinde bu oran Allah inancı için 97.8, ateistler için 0.8’dir.⁹⁴

Buna karşın, Türkiye toplumunda dindarlığın esas olduğuna ve inançsızlık oranının marjinal oranlarda kaldığını iddia eden çalışmalar da bulunmaktadır.⁹⁵ Türkiye’de muhafazakarlık ve dindarlığın yaygın bir olgu olduğunu düşünen Ali Çarkoğlu, International Social Survey Programme ve World Values Survey 1990-2018 Türkiye verilerini göz önüne alarak Türkiye’de yıllar içerisinde dinden uzaklaşmanın oldukça sınırlı olduğunu ifade etmektedir. Hayatlarında henüz ölüm, çocuk sorumluluğu gibi tecrübelerden yoksun gençlerin dinî tutumlarını kendi yaş grupları içinde değerlendirmek gerektiğini, dünya verilerinde yaş arttıkça dindarlık eğiliminin daha sık görülen bir durum olduğunun altını çizmektedir.⁹⁶ Diyanet İşleri Başkanlığı’nın 2014’de yayınladığı *Türkiye’de Dinî Hayat Araştırması* isimli çalışma da ise Türkiye’nin %99.2’sinin İslam dinine mensup olduğu ifade edilmektedir.⁹⁷

88 Bkz. Volkan Ertit, *Sekülerleşme Teorisi*, (İstanbul:Liberte Yayınları, 2020), ss. 272-274; Şaban Ali Düzgün, “Deism as a Heterodox Religious Identity with its Historical and Contemporary Aspects”, *Kader* 19/3 (2021), 889.

89 KONDA Türkiye’de Toplumsal Cinsiyet Raporu, Hayat Tarzları 2018 Araştırması, 2019, 27

90 KONDA Türkiye’de Toplumsal Cinsiyet Raporu, Hayat Tarzları 2018 Araştırması, 2019, 29

91 <https://interaktif.konda.com.tr/turkiye-100-kisi-olsaydi>

92 Volkan Ertit, “God Is Dying in Turkey as Well: Application of Secularization Theory to a Non-Christian Society”, *Open Theology* 4/1 (2018), 192–211.

93 World Values Survey Wave 7 (2017-2020) Turkey, 53, 55

94 World Values Survey, WV6 Results Turkey, 72

95 Ali Köse, “Secular but Sacred: Turkish Muslims’ Triple Experience of Modernity, Secularization and Religion”, *Sociology of Religion in Turkey*, ed. Şahin vd. (Çamlica Yayınları, 2021), s. 251.

96 Çarkoğlu, Ali, Genç Nesiller Dinden Uzaklaşıyor mu? Yetkin Report, 3 Ekim 2020; Ali Çarkoğlu- Ersin Kalaycıoğlu, “Türkiye’de Dindarlık: Uluslararası bir Karşılaştırma”, 2009, 42,

97 Türkiye’de Dinî Hayat Araştırması, Diyanet İşleri Başkanlığı, 2014, s. XXIX

Elimizde net veriler olmadığı için geleneksel dinî aidiyetten uzaklaşan bireylerin demografik oranlarını tam olarak tespit etmemiz mümkün değilse de, din-dışı kamusal görünürlüğün ve taleplerin arttığını söyleyebiliriz. 2014 yılında kurulan Ateizm Derneği⁹⁸, üye sayıları oldukça düşük olsa da, zorunlu din dersinden muaf olma, nüfustan din hanesinin silinmesi, inançsızlıkları sebebiyle mağdur olan bireylere yasal destek sağlama gibi projelerle dernek dışı kişilerle de irtibat sağlamaktadır.⁹⁹ 2018 yılında da Deizm Derneği kurulmuştur.¹⁰⁰ Türkiye hakkında hazırlanan din özgürlüğü raporlarında¹⁰¹ dinî aidiyeti ya da inancı olmayan bireylerin talepleri ve mağduriyetleri de işlenmektedir.¹⁰²

Sonuç

Cumhuriyet tarihi boyunca, dinî azınlıklarla ilgili Türkiye’nin yüzleşmek zorunda olduğu temel tartışmalar değişmiştir. Cumhuriyet döneminin ilk dönemlerinde Lozan azınlıkları meselenin odağında yer almaktayken, 1970’lerden sonra Lozan dışı dinî azınlıklar ulusal ve uluslararası ölçekte daha çok gündem üretmeye başlamıştır. Türkiye’nin Avrupa konseyi üyesi olması ve Avrupa Birliği adaylığı süreci, dinî azınlıklar meselesini daha ağırlıklı olarak Lozan Antlaşması’na bağlı imtiyazlardan insan hakları zeminine çekmiştir. Bu çerçevede, Lozan dışı dinî azınlıklar için hak iddia etme ve arama zeminini genişlemiştir. Lozan azınlıklarının Halki semineri, patrik seçimleri, tüzel kişilik gibi devam edegelen sorunları olsa da, Lozan dışı azınlıklar, nüfusu azalan tarihî Lozan azınlıklarına kıyasla ibadet yeri inşa etme ve onaylatmak gibi pratik ihtiyaçlarla ilgili problemleri daha çok dile getirmişlerdir.

Cumhuriyet tarihi boyunca, Türkiye’nin dinî demografisi de değişmiştir. Çok partili dönemin ilk seçimleri 1946 ve 1950 seçimlerini göz önüne aldığımızda, nüfusu İstanbul’da toplanan Lozan azınlıklarının önemli bir oy kapasitesi oluşturduklarını ve bu kapasiteye bağlı belli bir siyasi güce sahip olduklarını görmekteyiz. II. Dünya Savaşı sonrası Türkiye’nin Batı sistemlerinde yer alması, yürürlüğe giren sosyal/ekonomik projeler ve fonlar modernleşme sürecini hızlandırmıştır. Bu çerçevede, 1950’den sonra köylerden

98 Savaş Keskin-İmran Uzun, “Öteki’nin Kurumsallaşması ve Dönüşen İletişim Pratikleri: ateizm derneği’nin sosyal medyatik öz-temsili”, *Journal of International Social Research* 11/60 (2018), 980.

99 Ateizm Derneği Başkanı Süleyman Karan ile görüşme

100 <https://deizmderneği.org/deizm-derneği-deklarasyonu/>

101 Türkiye’nin direk muhatap olduğu raporlar olarak Avrupa Komisyonu tarafından hazırlanan Türkiye ilerleme raporları düşünülebilir. Dolaylı muhatap olduğu raporlar olarak, Amerikan Dışişleri Din Özgürlüğü Raporları, Norveç Helsinki Komitesi gibi sivil toplum örgütlerinin bünyesinde üretilen din özgürlüğü raporları, Protestan Kiliseleri Birliği gibi dinî grupların kendi raporları düşünülebilir.

102 Mesela bkz. AB 2021 Türkiye Raporu, s. 33. Temenniden Eyleme İlerleme Çağrısı Rapor 2022 Türkiye’de Din veya İnanç Özgürlüğü İzleme Raporu, s. 6. Turkey 2021 International Religious Freedom Report, s. 20

kentlere yoğun göçler gerçekleşmiştir. İlerleyen yıllarda, İstanbul'un Müslüman nüfusu hızla artarken, azınlık nüfusu yukarıda özetlenen çeşitli sosyal ve siyasi sebeplerden ötürü azalmıştır. Türkiye'nin toplam nüfusu içerisinde Lozan azınlıklarının oranı çok küçük rakamlara düşmüştür.

Şehirleşme, üretim formlarındaki değişiklikler, eğitime erişim, iletişim araçlarının yaygınlaşması ve değişmesi gibi bir takım sosyal değişiklikler dinî yorumlarda ve yaşayışlarda değişikliğe yol açmıştır. Sünnî İslam'ı esas alan resmi din yönetiminin dışında kalan ve bu resmi din yönetimine itiraz eden Müslüman grupların ve din-dışı bireylerin talepleri kamusal alanda kendini göstermeye başlamıştır. Hem Aleviler hem de din-dışı bireyler konusunda demografik tartışmalar devam etse de, bu kategoride yer alan kitlenin, özellikle Aleviler için, toplam nüfus içinde marjinal olmayan bir oranda olduğunu, seçmen kapasitesine dayalı belli bir siyasi güç taşıdıklarını söyleyebiliriz.

Girişte kısaca değinildiği gibi azınlık kavramı, devletler arası ilişkiler ile ortaya çıkmıştır ve bu köklerinde, siyasi korunma altında olan çoğunluk dışı gruba işaret etmiştir. Kavramın doğuşunda ve evriminde uluslararası ilişkiler direk veya dolaylı itici bir güç olmuştur. Türkiye üzerinde hazırlanan uluslararası din özgürlüğü raporları¹⁰³ incelendiğinde, Lozan dışı azınlıkların din yönetimi ile ilgili taleplerinin konu içerisinde önemli bir yer tuttuğu görülmektedir. Yine AİHM'nin Türkiye ile ilgili 9. Madde ihlali ve ilişkili kararlarına baktığımız zaman, zorunlu din eğitiminden muafiyet veya alternatif ders sağlanmaması¹⁰⁴, Yehova Şahitleri gibi küçük bir dinî grubun karşılayabileceği şartlarda bir imar planı olmaması¹⁰⁵, Sünnilere sunulan din hizmetinin Alevilere sunulmaması¹⁰⁶, cemevlerinin ibadet yeri sayılmaması ve elektrik faturalarının ödenmemesi¹⁰⁷, vicdani retçilere orduya alternatif zorunlu kamu hizmet imkanı verilmemesi¹⁰⁸, kimlik kartlarında din hanesinin yer alması¹⁰⁹, Aczimendi tarikatı üyelerinin mahkemeye tarikat kıyafetleri ile katılmalarının cezalandırılması¹¹⁰, hapisanede Cuma namazı için yer ayrılmaması¹¹¹ gibi meselelerin yer aldığını görmekteyiz. Bu ihlal kararlarının iki tanesi hariç, Lozan dışı dinî azınlıklarla ilgili olduğunu görmekteyiz. Kısaca-

103 Direk muhatap olduğu raporlar olarak Avrupa Komisyonu tarafından hazırlanan Türkiye ilerleme raporları düşünülebilir. Dolaylı muhatap olduğu raporlar olarak, Amerikan Dışişleri Din Özgürlüğü Raporları, Norveç Helsinki Komitesi gibi sivil toplum örgütlerinin bünyesinde üretilen din özgürlüğü raporları, Protestan Kiliseleri Birliği gibi dinî grupların kendi raporları düşünülebilir.

104 ECtHR, App. No. 1448/04, 21163/11

105 ECtHR, App. No. 36915/10

106 ECtHR, App. No. 62649/10

107 ECtHR, App. No. 32093/10

108 ECtHR, App. No. 14017/08, 42730/05, 5260/07, 43965/04

109 ECtHR, App. No. 21924/05

110 ECtHR, App. No. 41135/98

111 ECtHR, App. No. 34417/10

sı, azınlık kavramının pratik yansımaları ve teorik açılımları sosyal değişime paralel olarak değişmeye devam etmektedir.

Kaynakça

- Akgönül, Samim. *Azınlık Türk Bağlamında Azınlık Kavramına Çapraz Bakışlar*. çev. Deniz Törel-Esnault. İstanbul: Bgst Yayınları, 2011.
- Akgönül, Samim. *Türkiye Rumları Ulus Devlet Çağından Küreselleşme Çağına Bir Azınlığın Yok Oluş Süreci*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2021.
- Aktar, Ayhan. *Varlık Vergisi ve Türkleştirme Politikaları*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2012.
- Amersfoort, Hans van. “Minority as a Sociological Concept”. *Ethnic and Racial Studies* 1 / 2 (1978): 218-234.
- Bali, Rıfat. “Yeni Bilgiler ve 1934 Trakya Olayları I”. *Tarih ve Toplum* 186/1 (Haziran 1999): 379--387.
- Bali, Rıfat. “Yeni Bilgiler ve 1934 Trakya Olayları II”. *Tarih ve Toplum* 187/1 (Temmuz 1999): 47--55.
- Bardakçı, Murat vd. *Religious Minorities in Turkey, Alevi, Armenians, and Syrians and the Struggle to Desecuritize Religious Freedom*. London: Palgrave Macmillan. 2017.
- Bozdağlıoğlu, Yücel. “Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi ve Sonuçları”. *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi* 180 / 180 (January 2014): 9-32 .
- Clark, Edward C. “The Turkish Varlık Vergisi Reconsidered”. *Middle Eastern Studies* 8/2 (May, 1972): 205-216.
- Çamuroğlu, Reha. “Alevi Revivalism in Turkey,” *Alevi Identity, Cultural, Religious And Social Perspectives*. ed. Tord Olsson vd. 93-99. Taylor and Francis e-Library, 2005.
- Çamuroğlu, Reha. “Some Notes on the Contemporary Process of Restructuring Alevilik in Turkey”. *Syncretistic Religious Communities in the Near East*. ed. K. Kehl-Bodrogi vd. 25-34. Leiden: Brill, 1998.
- Çarkoğlu, Ali. “Genç Nesiller Dinden Uzaklaşıyor mu?”. Yetkin Report, 3 Ekim 2020. Erişim 1 Eylül 2022 <https://yetkinreport.com/2020/10/03/genç-nesiller-dinden-uzaklaşıyorlar-mi/>
- Çavlin, Alanur-Torun, Tamer Aytül. “Tek Parti Dönemi Nüfus Sayımlarını Ermeni, Rum ve Yahudi Cemaatlerinin Gazetelerinden İzlemek”. *Kebikeç İnsan Bilimleri İçin Kaynak Araştırmaları Dergisi*, 50/50 (2020):15 - 42.
- Demir, Şerif. “Adnan Menderes Ve 6/7 Eylül Olayları.” *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları* 12 (2012): 37-63.
- Dimitris Kamouzis, “Reciprocity or International Intervention? Greek and Turkish Minority Policy, 1923-1930”. *Reciprocity, Greek and Turkish Minorities, Law, Religion and Politics*. ed. Samim Akgönül. 49-68. İstanbul: İstanbul Bilgi University Press, 2008.
- Diyanet Aylık Dergi*, “Deizm, Ateizm, Nihilizm Kısacasında İnsanlık”, sayı: 320, Ağustos 2017.
- Dündar, Fuat. *Türkiye’de Nüfus Sayımlarında Azınlıklar*. İstanbul: Çiviyazıları, 2000.
- Düzgün, Şaban Ali. “Deism as a Heterodox Religious Identity with its Historical and Contemporary Aspects”. *Kader* 19/3 (2021): 888-898.
- Ertit, Volkan. *Sekülerleşme Teorisi*. İstanbul: Liberte Yayınları, 2020.
- Ertit, Volkan. “God Is Dying in Turkey as Well: Application of Secularization Theory to a Non-Christian Society”. *Open Theology* 4/1 (2018): 192–211.

- Guide on Article 9 of the European Convention on Human Rights, 30 April 2022. https://www.echr.coe.int/Documents/Guide_Art_9_ENG.pdf
- Güllü, Ramazan Erhan. "Lozan Antlaşması Sonrası Türkiye'nin Azınlıklara Yönelik Politikaları". *Avrasya İncelemeleri Dergisi* VII/2 (2018): 268-298.
- Güven, Dilek. *Cumhuriyet Dönemi Azınlık Politikaları ve Stratejileri Bağlamında 6-7 Eylül Olayları*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2005.
- Hakyemez, Cemil. "Tekke ve Zaviyeler Kanunu çerçevesinde Alevilik-Bektaşılık". *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/25 (2014): 161 - 174.
- Hürriyet, "Diyanet İşleri Başkanı Erbaş'tan "Deizm" Açıklaması", Nisan 12, 2018, Erişim Tarihi 1 Eylül 2022. <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/diyanet-isleri-baskani-erbas-tan-deizm-aciklamasi-4080331>
- İçduygu, Ahmet - Soner, Ali. "Turkish Minority Rights Regime: Between Difference and Equality". *Middle Eastern Studies* 42 / 3 (Mayıs 2006): 447-468.
- İpek, Yasin. "Yeni Bir Dinî Hareket Olan Bahailikte Tebliğ Anlayışı ve Türkiye'de Bahailer". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 11/59 (Ekim 2018): 1327-1337.
- İpek, Yasin. *İran ve Osmanlı Coğrafyasında Gelişen Bir Dini Gelenek Olarak Babîlik Bahailik ve Günümüz Türkiyesindeki Faaliyetleri*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018.
- Karabulut, Kerem. 11 Teşrinisanı 1942 Tarihli Varlık Vergisi'ne Bir Bakış . *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* , 11/27 (2010): 325-339.
- Karpat, Kemal. *Kısa Türkiye Tarihi 1800-2012*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2021.
- Keskin, Savaş - Uzun, İmran. "Öteki'nin Kurumsallaşması ve Dönüşen İletişim pratikleri: ateizm derneği'nin sosyal medyatik öz-temsili". *Journal of International Social Research* 11/60 (2018): 978-990.
- Kolluoğlu, Biray. "Excesses of Nationalism: Greco-Turkish Population Exchange". *Nations and Nationalism* 19/3 (2013):532-550.
- Köse, Ali. "Secular but Sacred: Turkish Muslims' Triple Experience of Modernity, Secularization and Religion", *Sociology of Religion in Turkey*. ed. Şahin vd. 251-268. İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2021.
- Kudret Emiroğlu - Suavi Aydın. *Antropoloji Sözlüğü*. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 2013.
- Küçük, Murat. "Mezhepten Millete: Aleviler ve Türk Milliyetçiliği". *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Milliyetçilik, c. 4*, ed. Tanıl Bora. İstanbul: İletişim Yayınları, 2008.
- Levi, Anver. *Türkiye Cumhuriyeti'nde Yahudiler*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2010.
- Malkoç, Numan. *Türkiye'de Protestanlık ve Protestan Kiliseleri*. İstanbul: Yalın Yayıncılık, 2011.
- Marshall, Gordon. *The Concise Oxford Dictionary of Sociology*. New York: Oxford University Press, 1994.
- Massicard, Elise. *Türkiye'den Avrupa'ya Alevi Hareketinin Siyasallaşması*. çev. Ali Berktaç. İstanbul: İletişim Yayınları, 2007.
- Massicard, Élise. "Variations in the Judicialisation of the Alevi Issue. From Turkey to Europe", *Revue française de science politique* 64/ 4 (2014): 711-733.
- Meyers, Barton. "Minority Group: An Ideological Formulation". *Social Problems* 32/1 (Ekim 1984): 1-15.
- Oran, Baskın. *Türkiye'de Azınlıklar, Kavramlar, Teori, Lozan, Mevzuat, İçtihat, Uygulama*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2018.
- Özel, Eylül Altan. *Türk Yunan İlişkilerinde 1964 Krizi ve Yunan Vatandaşlarının Sınır Dışı Edilmeleri*. Yıldız Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, YL Tezi, 2019.

- Öztürk, İbrahim Mert. “İkinci Dünya Savaşı Türkiye’inde olağanüstü ekonomik kararlar: Milli Korunma Kanunu ve Varlık Vergisi”. *Tarih Araştırmaları Dergisi* 32 / 54 (October 2013): 135-166. https://doi.org/10.1501/Tarar_0000000557
- Protestan Kiliseler Derneği. “Biz Kimiz & Derneğimizin Amacı”. Erişim 20 Eylül 2022. <http://www.protestankiliseler.org/>
- Protestan Kiliseleri Derneği. *Kilise Dernekleri Rehberi*. İstanbul: Anadolu Ofset, 2013. Erişim Tarihi 20 Eylül 2022. <http://www.protestankiliseler.org/?p=725>
- Sakallıoğlu, Ümit. “Parameters and Strategies of Islam–State Interaction in Republican Turkey”. *International Journal of Middle East Studies* 28 / 2 (1996): 231-251. doi:10.1017/S0020743800063157
- Serçe, Uğur. *Türkiye’de Çok Partili Hayata Geçiş Döneminde Azınlık Politikaları*. Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, YL Tezi, 2008.
- Stone, John. “Minorities”. *Encyclopedia of Political Thought*. ed. Paul Barry Clarke and Joe Foweraker. 540-543. London: Routledge, 2001.
- Şahin, Şehriban. “The Rise of Alevism as a Public Religion”. *Current Sociology* 53/3 (Mayıs 2005): 465–485.
- Şeker, Zeynep. “Uluslararası Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm Sempozyumu”. *Kelam Araştırma Dergisi* 15/.2 (2017): 530-541.
- Tunç, Hasan . “Uluslararası Sözleşmelerde Azınlık Hakları Sorunu ve Türkiye”. *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 8 / 2 (Haziran 2004): 0-0
- Turgut, Ramazan. “Bir Halkın Göç Hikâyesi: Süryanilerin XX. yüzyılda Türkiye’den Avrupa’ya Göç Süreci”. *Mukaddime* 7/2 (2016): 275-294. doi: 10.19059/mukaddime.81485
- TÜİK. “Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi Sonuçları, 2021”. Erişim Tarihi, 10 Eylül 2022. <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=45500>
- Türkiye’de Toplumun Dine ve Dinî Değerlere Bakışı. MAK Danışmanlık. Erişim Tarihi 1 Eylül 2022. <https://www.makdanismanlik.org/wp-content/uploads/2019/03/MAK-DANI%C5%9EMANLIK-T%C3%9CRK%C4%BOYEDE-TOPLUMUN-D%C4%BONE-VE-D%C4%BON%C4%B0-DE%C4%9EERLERE-BAKI%C5%9EI-ARA%C5%9ETIRMASI.pdf>
- Türkiye Bahai Toplumu. “Günümüz Türkiye Bahai Toplumu”. Erişim Tarihi 15 Eylül 2022. <http://bahaitr.org/gunumuz-turkiye-bahai-toplumu/>
- Walbridge, John. *Essays and Notes on Babi and Baha’i History*. Michigan: The H-Bahai Digital Library, Michigan State University, 2002. Erişim Tarihi 20 Eylül 2022. <https://www.h-net.org/~bahai/bhpapers/vol6/waless.pdf>
- White, Benjamin Thomas. *The Emergence of Minorities in the Middle East The Politics of Community in French Mandate Syria*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2011.
- World Values Survey Wave 7 (2017-2020) Turkey. Erişim 1 Eylül 2022. <https://www.worldvaluessurvey.org/WVSParticipants.jsp?INID=44>
- Yıldırım, Onur. “The 1923 population exchange, refugees and national historiographies in Greece and Turkey.” *East European Quarterly* 40.1 (2006): 45.
- Yılmaz, Murat. “Türkiye’de Kırsal Nüfusun Değişimi Ve İllere Göre Dağılımı (1980-2012)”. *Doğu Coğrafya Dergisi* 20/33 (2015):161-188. DOI: 10.17295/dcd.71070, S. 164
- Yıldırım, Rıza. “Geleneksel Alevilikten Modern Aleviliğe: Tarihsel Bir Dönüşümün Ana Eksenleri”. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi* 0/62 (2012): 135-162.
- Yıldırım, Rıza. “Türkiye’nin Demokratikleşmesi ve Alevi Talepleri Tespit ve Öneri Raporu Cemevi Neyi Temsil Ediyor”. *Liberal Düşünce* 19/73 (Bahar - Yaz 2014): 13 - 19.

Raporlar ve Davalar

AB Komisyonunun 2021 Türkiye Raporu, 19.10.2021

Çarkoğlu, Ali - Kalaycıoğlu, Ersin. "Türkiye'de Dindarlık: Uluslararası bir Karşılaştırma". 2009

KONDA Türkiye'de Toplumsal Cinsiyet Raporu, Hayat Tarzları 2018 Araştırması, 2019

Protestan Kiliseler Derneği. "2021 Hak İhlalleri İzleme Raporu". 18.03.2022. Erişim 20 Eylül 2022. <http://www.protestankiliseler.org/?p=1072>

Türkiye'nin Katılım Yönünde İlerlemesi Üzerine Komisyon'un 1998 Düzenli Raporu. Erişim Tarihi 5 Ağustos 2022. https://ab.gov.tr/ilerleme-raporlari_46224.html

Türkiye'de Dinî Hayat Araştırması, Diyanet İşleri Başkanlığı, 2014.

Turkey 2021 International Religious Freedom Report, the US Department of State. <https://www.state.gov/reports/2021-report-on-international-religious-freedom/turkey/>

Yıldırım, Mine. Temenniden Eyleme İlerleme Çağrısı Rapor 2022 Türkiye'de Din veya İnanç Özgürlüğü İzleme Raporu, Nisan 2022

İzzettin Doğan And Others V. Turkey, ECtHR, App. No. 62649/10

Hasan And Eylem Zengin V. Turkey, ECtHR, App. No. 1448/04

Association For Solidarity With Jehovah's Witnesses And Others V. Turkey, ECtHR, App. No. 36915/10

Mansur Yalçın And Others V. Turkey, ECtHR, App. No. 21163/11

Cumhuriyetçi Eğitim Ve Kültür Merkezi Vakfı V. Turkey, ECtHR, App. No. 32093/10

Buldu And Others V. Turkey, ECtHR, App. No. 14017/08

Savda V. Turkey, ECtHR, App. No. 42730/05

Feti Demirtaş V. Turkey, ECtHR, 5260/07

Sinan Işık V. Turkey, ECtHR, App. No. 21924/05

Ahmet Arslan And Others V. Turkey, ECtHR, App. No. 41135/98

Abdullah Yalçın V. Turkey, ECtHR, App. No. 34417/10